

Paper type:
Research paper

Abstract

Explaining the Philosophical Foundations of the Concept of Happiness in the Jurist Lady Amin's Moral Education System in order to Compile its Theoretical Framework and Educational Implications*

■ Ra'na Sabagh Esma'ili¹ ■ Mahdi Sobhani-Nejad² ■ Mohsen Farmahini Farahani³

- **Objective:** This study aims at explaining the philosophical foundations of the concept of happiness in the jurist Lady Amin's moral education system in order to provide its theoretical framework and educational implications.
- **Method:** The research method was document analysis, conceptual analysis and inference. The research community included all her primary sources and works, which were investigated using conceptual and purposive sampling. A research form was used to study the documents. The findings were coded qualitatively and conceptually, categorized and explained.
- **Findings:** Ontological foundations (personal unity of existence, the dependence of any lower existent on superior existent, the metaphysics of love), anthropological foundations (survival of the soul, the mutual effects between the soul and the body, the continuous path of perfection), epistemological foundations (the exaltation of theoretical and practical wisdom, hierarchy of perception, the precedence of knowledge over practice) and axiological foundations (criterion of values, justice, the correlation between moral exaltation and rational exaltation) were explained, and educational implications such as ideal aim of happiness (getting close to God), intermediate aims (self-knowledge, rationalization, equilibrium, and realization of virtuous society), principles (unity principle, self-knowledge, self-monitoring, self-control, the correlation between moral exaltation and rational exaltation) and educational methods (method based on respect and affection, and rational methods) were concluded and explained.
- **Conclusion:** As a moral virtue philosopher, she started her moral theory with the concept of happiness. In her theory, wisdom and morality are associated with each other. As a result, there is the correlation between moral exaltation and rational exaltation of human beings, and the human effort to achieve true happiness is dependent on moral education, and moral education is dependent on the purification of wisdom.

Keywords: Jurist Lady Amin, moral education, educational implications, happiness, philosophical foundations.

- **Citation:** Sabagh Esma'ili R, Sobhani-Nejad, M. Farmahini Farahani, M(2022). Explaining the Philosophical Foundations of the Concept of Happiness in the Jurist Lady Amin's Moral Education System in order to Compile its Theoretical Framework and Educational Implications. *Applied Issues in Islamic Education*, 7(3): 89-118

Received: 2022/10/01 **Revised:** 2022/11/21 **Accepted:** 2022/12/01 **Published:** 2023/12/21

* This article is based on a PhD Dissertation of Philosophy of Education in Shahed University.

1. PhD Student in Philosophy of Education, Department of Educational Sciences, Shahed University, Tehran, Iran.
Email: sabagh.r97@yahoo.com 0000-0003-4508-671X
2. **Corresponding Author:** Associate Professor, Department of Educational Sciences, Shahed University, Tehran, Iran.
Email: sobhaninejad@shahed.ac.ir 0000-0002-6438-1434
3. Associate Professor, Department of Educational Sciences, Shahed University, Tehran, Iran.
Email: farmahinifar@yahoo.com 0000-0003-3673-1756

تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین به منظور تدوین چارچوب نظری و دلالت‌های تربیتی آن^۱

■ رعنا صباغ اسماعیلی* ■ مهدی سبحانی نژاد** ■ محسن فرم‌مبینی فراهانی***

چکیده

- هدف: به «تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین به منظور تدوین چارچوب نظری و دلالت‌های تربیتی آن» پرداخته شده است.
- روش: روش پژوهش، تحلیل اسنادی، تحلیل مفهومی و استنتاج بوده است، جامعه پژوهشی شامل تمامی منابع دست اول و آثار ایشان بوده که با استفاده از نمونه‌گیری مفهومی و هدفمند بررسی شد، از فرم فیش‌برداری برای مطالعه اسناد و مدارک استفاده شد و یافته‌ها نیز به صورت کیفی و مفهومی کدگذاری، مقوله‌بندی و تبیین شدند.
- یافته‌ها: مبانی هستی‌شناختی (وحدت شخصیه وجود، قائم بودن هر دانی به مافوق خود، متافیزیک محبت)، مبانی انسان‌شناختی (بقای روح، تأثیر و تأثرات بین روح و بدن، سیر استکمالی) مبانی معرفت‌شناختی (کمال حکمت نظری و عملی، مراتب ادراک، تقدم علم بر عمل) و مبانی ارزش‌شناختی (معیار ارزش‌ها، عدالت، تلازم سعه اخلاقی و سعه عقلانی) تبیین شد و دلالت‌های تربیتی نیز اعم از هدف غایی سعادت (حب و قرب به خداوند)، اهداف واسطه‌ای (خودشناسی، خردورزی، اعتدال‌گرایی و تحقق جامعه صالح)، اصول (اصل وحدت‌گرایی، خودشناسی و درون‌نگری، خودنظارتی، تلازم تزکیه نفس و تطهیر فکر) و روش‌های تربیتی (روش‌های مبتنی بر تکریم و محبت و روش‌های تعقلی) احصاء و تبیین شد.

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۹ □ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۸/۳۰ □ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۰ □ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری فلسفه تعلیم و تربیت در دانشگاه شاهد است.

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

E-mail: sabagh.r97@yahoo.com ID 0000-0003-4508-671X

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

E-mail: sobhaninejad@shahed.ac.ir ID 0000-0002-6438-1434

*** دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

E-mail: farmahinifar@yahoo.com ID 0000-0003-3673-1756

● نتیجه‌گیری: ایشان در جایگاه یک فیلسوف - مربی فضیلت‌گرای اخلاقی، نظریه اخلاقی‌اش را با بحث از سعادت آغاز نموده است و در حقیقت، در نظریه اخلاقی ایشان، عقل و اخلاق ملازم با یکدیگر هستند در نتیجه، سعه عقلانی و سعه اخلاقی انسان به موازات یکدیگر در حرکت خواهند بود و مسیر حرکت انسان در راستای دستیابی به سعادت حقیقی، منوط به تهذیب اخلاق، و تهذیب اخلاق منوط به تطهیر قوه فکریه است.

واژه‌های کلیدی: بانو مجتهده امین؛ مبانی فلسفی؛ تربیت اخلاقی؛ سعادت؛ دلالت تربیتی.

مقدمه

در دوره‌های گوناگون تاریخ این سرزمین، همواره شاهد حضور ارزشمند بانوانی شایسته و صاحب فضل و کرامت بوده‌ایم که نقش مؤثری در رشد و پیشرفت عرصه‌های علمی داشته‌اند؛ یکی از این شخصیت‌های علمی و تأثیرگذار، بانویی دانشمند به نام سیده نصرت بیگم/امین/صفهانی (۱۳۶۲-۱۲۶۹) معروف به بانو/امین است.

ایشان از اندیشمندان حوزه اسلامی و عالمه و عارفه بوده، خود نیز عامل به آن‌ها و به‌خوبی متخلق به آن امور بوده است و از جمله بانوان کوشا و سخت‌کوشی بود که در سایه قرآن و پیروی از آموزه‌های دین مبین اسلام، در چهل سالگی به مقام اجتهاد نائل گردید؛ همچنین برخی از مراجع تراز نیز بعدها از ایشان اجازه روایت دریافت نموده بودند اما نکته حائز اهمیت این است که بانو امین علاوه بر فقه، در عرصه فلسفه، اخلاق، تربیت اخلاقی، قرآن پژوهی، حدیث پژوهی، عرفان و... نیز درخششی درخور توجه داشت (کریم‌پور، ۱۳۹۷: ۳). وی، از اساتید تراز حوزه و خود نیز از نمونه‌های عملی تربیت اخلاقی بوده و آثار ارزشمندش، حاوی مضامین اخلاقی قابل توجهی است، بررسی آثار ایشان می‌تواند در راه دستیابی به چارچوبی منسجم ذیل مقوله تربیت اخلاقی، بسیار حائز اهمیت باشد. در منظومه فکری فلسفی بانو امین، دو بُعد اخلاق و عرفان کاملاً مشهود و شاخص است (رجالی، ۱۳۹۳).

بر اندیشمندان، فرهیختگان و اهل نظر پوشیده نیست که اخلاق از برجسته‌ترین و مهم‌ترین موضوعات فردی و اجتماعی است و تربیت اخلاقی نیز به معنای کاربست ویژه یافته‌های تعلیم و تربیت در راستای تحقق اهدافی است که از حوزه علم اخلاق دریافت و پذیرفته شده است. تربیت اخلاقی دو رکن دارد: یکی شناخت فضایل، رذایل، رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی و دیگری به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت تقویت یا تضعیف آنها.

از این رو، تربیت اخلاقی حیطه‌ای است که وام‌دار دو حوزه اخلاق و تربیت است (فرمehینی‌فراهانی، ۱۳۹۰: ۱۴۴).

واقعیت آن است که جامعه ما هم‌اکنون و بی‌تردید در سال‌های آینده نیز بیش از پیش نیازمند توجه به پرورش انسان‌هایی متخلق به ارزش‌های اخلاقی در راستای رسیدن به مفهوم سعادت حقیقی است که هدف اصلی تربیت اخلاقی نیز می‌باشد.

سعادت عبارت است از این که انسان با اعمال، حرکت ارادی و افعال اختیاری خود، به همان کمالی که خداوند متعال در فطرت و ذات او قرار داده است برسد؛ یعنی همان کمال نوعی که مخصوص نوع انسان است (نراقی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۷۰).

در نگرش بانو امین نیز، شایسته است انسان، به زیستنی سعادت‌مندانه و بر وفق اخلاق دست یابد، هرچه بیشتر در شناخت خیر و شر کوشش نماید و خود را بیش از پیش به خیرِ کل نزدیک، و از شر دور نماید؛ آسایش فکر و آرامش روح نیز به مثابه ارکان مهم سعادت، تنها زمانی نصیب انسان می‌گردد که دو اصل اساسی را کاملاً مراعات نماید: اول ایمان به مبدأ و معاد و دوم اخلاق نیکو که منشأ اعمال نیک گردد (امین اصفهانی، ۱۳۹۷b: ۲۹).

به‌طور کلی، نقطه‌نظرات تربیتی بانو امین متأثر از دیدگاه‌های فلسفی‌اش و همچنین در پرتو امتزاج برهان و عرفان تبیین شده است؛ بانو امین، در آراء فلسفی، متأثر از حکمت متعالیه است و ذیل محورهایی که مورد اختلاف اندیشمندان و حکمای اسلامی است، ضمن بیان دیدگاه مستقل خود، گاهی به دیدگاه‌های صدرایی نیز استناد نموده است. توجه به منزلت و حجیت عقل در رسیدن به سعادت حقیقی، به نحو وافی در آثار این اندیشمند اسلامی مشهود است تا آنجا که در اندیشه بانو امین، حکم عقل و شرع ملازم یکدیگراند (خسروپناه، ۱۳۹۲).

در این مقاله، منظور از مبانی فلسفی، مسائل و معارف بنیادین جهان‌بینی توحیدی و مجموعه قضایای مدلی است (اعم از مبانی هستی‌شناختی، مبانی انسان‌شناختی، مبانی معرفت‌شناختی و مبانی ارزش‌شناختی) که براساس آنها، تبیین چیرستی، چرایی و چگونگی تربیت - با رویکرد اسلامی - صورت می‌پذیرد (مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی، ۱۳۹۰: ۴۷).

در اینجا، تربیت اخلاقی به معنای ایجاد صفات و رفتارهای اخلاقی در فرد، و دور کردن

صفات و رفتارهای ضد اخلاقی از او است (فقیهی، ۱۳۹۳: ۸۲). همچنین در این پژوهش، مطابق دیدگاه بانو امین، سعادت حقیقی در گرو تهذیب اخلاق و ترقی و صعود انسان در مدارج و مراتب حکمت، معنا می شود و حدّ یقف ندارد و سعادت مند حقیقی کسی است که سعادت وی در معرض زوال و فنا و تغییر و تبدیل نباشد (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ا: ۲۴۰). در این جا مقصود از چارچوب نظری نیز دسته بندی و توصیف مفاهیم مربوط به پژوهش و ترسیم روابط میان آن ها است (دهقانی، خندقی، جعفری ثانی و نوغانی ۱۳۹۰: ۱۱۲). و منظور از دلالت، نفس عمل یا فرایند انتقال ذهنی از دال به مدلول و در اینجا به خود عمل استنتاج و استنباط گزاره های تربیتی از گزاره های فلسفی اشاره دارد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۵۴).

پیشینه کاوی پیرامون موضوع پژوهش حاضر در داخل کشور مبین آن است که به طور کلی پژوهش های متعددی پیرامون مقوله تربیت اخلاقی انجام شده است؛ از جمله عطار، ناطقی و عرفانی (۱۴۰۰) به بررسی محتوای کتاب های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که از میان شاخص های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی، شاخص های خودسازی، خودشکوفایی، خودشناسی و انتخاب آگاهانه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. کوشی، موسی پور، آرمند و محبی (۱۳۹۹) به طراحی و اعتبارسنجی الگوی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران پرداخته و به این نتیجه رسیده است که یکی از مهم ترین پیامدهای الگوی تربیت اخلاقی، تأمین نیازهای فردی و اجتماعی فراگیران است و اگر انسان بخواهد به تعادل روحی برسد باید به اخلاق و تربیت اخلاقی روی آورد. منانی و پناهی آزاد (۱۳۹۹) در پژوهش خود با موضوع «نسبت جاودانگی انسان و عمل اخلاقی از دیدگاه بانو امین اصفهانی» به تبیین حیات جاودانه انسان پرداخته و به این نتیجه رسیده است که انسان جاودانه است، اعمال انسان نیز به تبع او جاودانه اند و در نهایت انسان در حیات اخروی با باطن اعمال دنیوی خود مواجه خواهد شد بنابراین اعمال انسان همانند ذات او، جاودانه و منشأ سعادت یا شقاوت اخروی است. یادگاری، صالحی و سجادی (۱۳۹۸) با ارائه نظریه داده بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران، به این نتیجه رسیده است که کمرنگی تربیت اخلاقی دانش آموزان، مسأله ای محوری است که

آسیب‌هایی را نیز به‌دنبال داشته است بنابراین ضروری است اقدامی همه‌جانبه در راستای ارتقاء سطح تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و کاهش رفتارهای ناهنجار صورت پذیرد. انصاری و محسنی‌پور (۱۳۹۷) به بررسی دیدگاه دبیران دوره متوسطه پیرامون فرصت‌ها و تهدیدهای تربیت اخلاقی در نظام آموزشگاهی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که فرصت‌ها و تهدیدهای تربیت اخلاقی در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری حاکی از این است که از نظر دبیران در زمینه فرصت‌ها، بهتر می‌توان از مسائل انگیزشی و عاطفی در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان استفاده کرد.

با تأمل در باب این پژوهش‌ها درمی‌یابیم که اگرچه هریک از آن‌ها به‌نحوی، مقوله تربیت اخلاقی را مورد تحلیل و تفسیر قرار داده‌اند و بر ضرورت پرداختن به آن تأکید نموده‌اند اما هیچ‌کدام تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین را مورد توجه قرار نداده‌اند و پژوهشی در این زمینه انجام نشده است فلذا پژوهش حاضر بر خوردار از وجه نوآورانه است.

مرور سوابق پژوهشی مرتبط با پژوهش حاضر در خارج کشور نیز مبین آن است که به‌طور کلی پژوهش‌های گوناگونی پیرامون مقوله تربیت اخلاقی انجام شده است؛ از جمله (Chazan, 2022) به چیستی تربیت اخلاقی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که کماکان به نظر می‌رسد مقوله تربیت اخلاقی در بُعد نظر و عمل در قرن بیست‌ویکم نیز مورد توجه بوده و در تلاش برای انعکاس واقعیت‌ها، چالش‌ها و پاسخ‌های نوینی در این زمینه است. (Thompson, 2021) به بررسی تربیت اخلاقی در راستای تحقق عدالت اجتماعی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که عدالت اجتماعی از رهگذر تربیت اخلاقی و ارائه نقطه‌نظرات دقیق نظری و عملی محقق خواهد شد. (Tang & Wang, 2021) به لزوم اصلاح مدقانه برنامه‌درسی تربیت اخلاقی برای مدارس ابتدایی و راهنمایی در قرن بیست‌ویکم پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که ضروری است با رویکردی اصلاح‌گرایانه به توسعه و بهبود مستمر ساحت تربیت اخلاقی، تا برقراری تعادل میان تئوری و عمل و میان سنت و مدرنیته اهتمام نمود. (Cam, 2020) به بررسی آموزش اخلاق در مدارس به‌عنوان رویکردی در تربیت اخلاقی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که مرتفع نمودن انواع معضلات اخلاقی و چالش‌های معاصری که امروزه معلمان در مدارس با آن‌ها مواجه هستند، نیازمند یک چارچوب منسجم تربیت اخلاقی است.

مرور پژوهش‌های حیطه تربیت اخلاقی در خارج کشور نیز حاکی از این است که باعنایت به این که بانو امین، از مفاخر ملی و چهره ای بومی است، اثری مدّون پیرامون آراء ایشان در خارج از کشور انجام نشده است. همچنین اگرچه هر یک از آن‌ها به ضرورت توجه بیشتر به تربیت اخلاقی در بُعد نظر و عمل پرداخته‌اند لکن هیچ‌یک از آن‌ها مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی و مبانی فلسفی و دلالت‌های تربیتی آن را مورد بررسی قرار نداده‌اند. با عنایت به این مهم که سعادت از دغدغه‌های اساسی انسان محسوب می‌شود، هریک از افراد بشر به نوعی در جست‌وجوی کسب شناخت نسبت به سعادت و طریق وصول به آن است و در میان مکاتب و صاحب‌نظران نیز، تفاسیر و تقریرهای گوناگونی از چیستی سعادت دیده می‌شود تا آنجا که هریک، بر پایه مبانی خاص خود به تبیین آن می‌پردازد؛ همچنین در سنت فلسفه اسلامی نیز به‌طور خاص، و در منظومه فکری بانو امین به‌عنوان یکی از اندیشمندان تراز حوزه مطالعات اسلامی به‌طور اخص، مطالعه و تحقیق در مبحث سعادت، امری حائز اهمیت و ضروری است. علاوه بر این، ضرورت پژوهش حاضر در شرح و بسط دانش نظری، شناخت بیشتر و توسعه ادبیات پژوهشی ذیل مبانی سعادت در ساحت تربیت اخلاقی و با تأکید بر دیدگاه‌های بانو امین به‌عنوان مبنایی برای پژوهش‌های بعدی قابل توجه و دارای اهمیت خواهد بود.

همچنین بهره‌مندی از نقطه‌نظرات تربیتی و اخلاقی ایشان در جایگاه یک فیلسوف، مربی و اندیشمند بومی که صاحب تألیفات فلسفی، اخلاقی و تربیتی ارزنده‌ای است (کریم‌پور، ۱۳۹۷: ۳)، آثارش برخوردار از اتقان و اعتبار علمی در خور توجهی است (امین اصفهانی، ۱۳۹۷b: ۱۲) و خود نیز متخلق به اخلاق اسلامی و از نمونه‌های بی‌نظیر اخلاق عملی بوده (رجالی، ۱۳۹۳)، در ترسیم چشم‌انداز تربیتی تعلیم و تربیت رسمی حائز اهمیت است؛ منظومه فکری بانو امین به‌ویژه در ساحت تربیت اخلاقی، در ایفای نقش تأثیرگذاران تربیتی در سطوح سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی، در اعتلای هرچه بیشتر مؤلفه‌های تأمین و تولید محتوای ساحت تربیت اخلاقی و در توسعه روش‌های تربیت اخلاقی در حیطه نظام آموزشی یاری‌رسان و ارزشمند است. با توجه به زمینه‌های فوق، مسأله اصلی پژوهش حاضر این است که مبانی فلسفی (اعم از هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی) پیرامون مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین کدامند؟، چارچوب نظری مستخرج از

مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین چگونه است و چه دلالت‌های تربیتی را می‌توان از آن برای تربیت اخلاقی استنتاج نمود؟

روش پژوهش

این مقاله به‌دنبال تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین به‌منظور تدوین چارچوب نظری و دلالت‌های تربیتی آن است بنابراین در حوزه مطالعات فلسفی و در زمره پژوهش‌های کیفی است. در بررسی سؤالها، روش مورد استفاده، تحلیل اسنادی و تحلیل مفهومی و استنتاج پیش رونده است.

«تحلیل اسنادی» مبتنی بر شواهد برگرفته از مطالعه اسناد، مدارک و آرشیوها است (مجدفر، ۱۳۸۲: ۲۷۳). «تحلیل مفهومی» فراهم آوردن تبیین صریح و روشن از معنای یک‌مفهوم به واسطه توضیح دقیق ارتباط آن با سایر مفاهیم است (غریبی، گلستانی و جعفری، ۱۳۹۳: ۸۹). روش «استنتاجی یا قیاسی» به ارسطو باز می‌گردد. وی از دوگونه قیاس سخن به میان آورده بود: قیاس اخباری و نظری و قیاس عملی. قیاس نظری در قلمرو حکمت نظری مانند متافیزیک، و قیاس عملی در عرصه حکمت عملی مانند اخلاق مورد توجه بوده است. محقق در استنتاج پیش رونده با اتکا به مبانی فلسفی، حرکت نموده و اقدام به استنتاج می‌کند (باقری، ۱۳۹۰: ۱۴۹). «دلالت» نفس عمل یا فرایند انتقال ذهنی از دال به مدلول و در اینجا به خود عمل استنتاج و استنباط گزاره‌های تربیتی از گزاره‌های فلسفی اشاره دارد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۵۴).

در پژوهش حاضر، از فرم فیش‌برداری برای مطالعه اسناد و مدارک به‌عنوان ابزار گردآوری اطلاعات استفاده شده است. جامعه پژوهشی شامل منابع دست اول از میان آثار بانو امین در زمینه مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی است (تفسیر ۱۵ جلدی قرآن تحت عنوان «مخزن‌العرفان»، معاد یا آخرین سیر بشر، اخلاق و راه سعادت و روش خوشبختی و توصیه به خواهران ایمانی) که با توجه به محوریت داشتن مفاهیم در تحقیق کیفی، با استفاده از نمونه‌گیری مفهومی و هدفمند در آثار مذکور، مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی مورد بررسی قرار گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز به‌صورت کیفی و مفهومی است بدین‌صورت که مفاهیم مرتبط با موضوع پژوهش، کدگذاری، مقوله‌بندی و تبیین شده است و دلالت‌های تربیتی

(در چهار سطح هدف غایی، اهداف واسطه‌ای، اصول و روش‌ها) براساس مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین (اعم از هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی) استنتاج شده است.

یافته‌های پژوهش

۱. مبانی هستی‌شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین
در منظومه فکری بانو امین، اساس دین و شریعت و پایه ترقی و تعالی انسان در راستای فائز گردیدن به درجه سعادت، اصل یکتا پرستی است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۹: ۶۶). بانو امین (۱۳۹۴، ج ۱۰: ۳۴۴) معتقد است تمامی موجودات را یک حقیقت واحد الهیه فراگرفته که از آن به فیض مقدس، رحمت واسعه الهیه، فیض منبسط و نَفَسِ رحمانی تعبیر شده است.

وحدت شخصیه وجود از نگاه ایشان، عبارت است از یک وجود بسیط و نامتناهی بیکران که همه هستی را در همه سطوح و مراتب فراگرفته که همان حق تعالی است، و غیر او هرچه هست، همه جلوه‌ها، تجلیات و شئون او هستند (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۵: ۶۰). بانو امین بر این باور است که غیر از واجب‌الوجود، همه ممکن، و ممکن از خود هیچ ندارد و همه فقیر الی الله و محتاج به غنی بالذات‌اند (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۰: ۱۲۵). پس چون ممکن هستند، قاعده کلی «کل ممکن محتاج الی العله» بر آن‌ها صدق می‌کند و همچنین بنا به قاعده «کل شیء یرجع الی اصله»، از آنجایی که اصل و مبدأ تمام موجودات، وجود حق و فیض منبسط اوست لکن بازگشت تمام موجودات به‌سوی همان مبدأیی است که از او پدید گردیده‌اند. بنابراین اگر انسان، از سَعْداء باشد، بازگشتش به‌سوی رحمت او و اگر از اشقیاء باشد، بازگشتش به‌سوی غضب او خواهد بود (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۵: ۲۶۵).

بانو امین (۱۳۹۴، ج ۱۱: ۱۹۰) با پذیرش وحدت و کثرت در هستی، کثرت را، تجلیات حق تعالی دانسته و معتقد است که چون مبدأ هر کثرتی، وحدت است، این اندازه را می‌توانیم تصدیق نماییم که ذات واحده حَقُّ حَقِیْقَه بسیطه، مِنْ جَمِیعِ الْجِهَاتِ، معقول نیست که ابتدا بدون جهت واحده، کثراتی از او پدید گردد.

به‌طور کلی در منظومه فکری ایشان، مجموعه نظام هستی به شکل دایره ترسیم شده

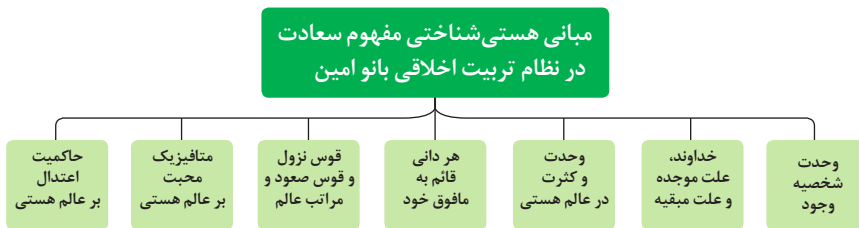
است؛ این دایره وجودی، از عالم مجردات که اول ظهور فیض منبسط الهی و نخستین پیدایش عالم خلقت است و درواقع از حق تعالی، آغاز می‌شود و تا آنجا ادامه دارد که به دورترین نقطه دایره وجود نسبت به نقطه مبدأ می‌رسد و تا این مرحله، در حقیقت نیمی از دایره وجودی خاتمه می‌یابد که این اندازه از قوس دایره که تنزلات از عالم فوق طبیعت به عالم ماده است، به قوس نزول تشبیه شده است سپس با خاتمه یافتن نیم دایره قوس نزول، قوس صعود آغاز می‌شود. نقطه نهایی قوس نزول و نقطه آغاز قوس صعود، انسان است. همچنین اگرچه قوس نزول نوعی تنزل است لکن خود مقدمه تصاعد نیز محسوب می‌شود تا آنکه به سعادت و کمال لایق خود برسد (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ص: ۳۹).

بانو امین با طرح قاعده «هر دانی، قائم به مافوق خود است» بر این باور است که هر موجود ضعیفی، قائم به مافوق خود، و موجود و متحقق به وی می‌باشد به بیانی دیگر، وجود دانی بسته به عالی است و ظهور عالی به دانی (همان: ۵۵).

ایشان، محبت را یک جاذبه روحانی می‌داند (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۳۶۲) و اساس خلقت نیز بر همین پایه استوار گردیده (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۱۸۶). در دیدگاه بانو امین، محبت، فرع معرفت است. بدین معنا که تا انسان نسبت به چیزی، به ادراک نرسد و بهای آن را درنیابد، موفق به محبت ورزیدن به آن نخواهد شد. ایشان همچنین بر این باور است که اسباب شفاعت و سعادت همان پیوند محبت است. کسی که محبت اولیاء الهی را در قلب خود بپروراند، به سعادت حقیقی می‌رسد زیرا که ارتباط با آنها، ارتباط به حق و محبت آنها به عینیه محبت به حق تعالی است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۳۶۲). بانو امین معتقد به حاکمیت اعتدال بر کل عالم هستی است و به‌طور کلی عدل را یکی از صفات حقیقی خداوند دانسته است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۸: ۳۲۲) و نظام عالم را بر پایه اعتدال و قاعده مضبوطی استوار می‌داند (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ص: ۱۷۵). در نگرش ایشان، دین اسلام نیز در حدّ وسط واقع گردیده است لکن طریق سعادت، در حدّ اعتدال و نقطه وسط بین افراط و تفریط است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۴۲۰).

بنابراین، بانو امین قائل به وحدت وجود است و با پذیرش وحدت و کثرت در هستی، کثرت را تجلیات حق تعالی می‌داند و درحقیقت، بر این عقیده است که انسان در مقام قرب به خداوند، نه واقعاً نیست می‌شود و نه خدا می‌شود، نه با او ممزوج می‌شود و

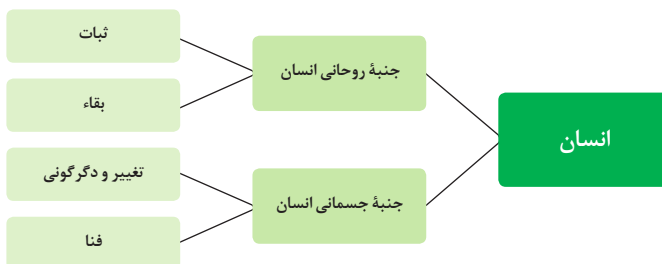
نه متحد می شود بلکه هر چه ببیند آثار و جلوه و اشعه نوری از حق تعالی است و همه چیز مظهر آن ازلی و سرمدی است و عالم را همچون دایره ای به تصویر کشیده است که نقطه آغازین آن با حق تعالی شروع می گردد و نقطه پایانی آن نیز به حق تعالی می رسد و بازگشت همه موجودات به سوی او ختم می شود.

نمودار شماره ۱. مبانی هستی شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین

۲. مبانی انسان شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین

بانو امین می پذیرد که در انسان، جسم مادی و همچنین نفس - که جوهر مجرد بسیطی است - وجود دارد بنابراین بحث انسان شناسی بانو امین، حاکی از این است که انسان دارای دو جنبه روحانی و جسمانی است به بیانی دیگر، وجود انسان مرکب از نفس و بدن است که این دو، علیرغم تفاوت جوهری، توأماً یک واحد را تشکیل داده اند؛ شیئی واحد، با دو مختصات متفاوت؛ جنبه جسمانی با خصوصیت تغییر و دگرگونی و از بین رفتن، و جنبه روحانی با خصوصیت ثبات و بقاء، و بدیهی است آنکه از ویژگی بقاء برخوردار است، حکم اصل را دارد نسبت به آنکه از بین رونده است (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ا: ۵۷-۵۶). همچنین ایشان بر این باور است که نفس انسانی، اشرف نفوس و برخوردار از جایگاهی والا است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۷: ۳۳۷).

نمودار شماره ۲. انسان دارای دو جنبه روحانی و جسمانی

مطابق دیدگاه بانو امین، جوهر نفس انسانی از سنخ عالم ملکوت است که از عالم مجردات تنزلاتی نموده و قدم به این عالم ناسوت گذارده (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ا: ۵۷). در نگرش ایشان، نفس دارای چند قوه است و در عین وحدت، دارای مراتب متعددی است. بانو امین در جایی به تقسیم‌بندی سه‌گانه نفس اعم از نفس نباتی، نفس حیوانی و نفس ناطقه انسانی اشاره نموده است (همان: ۷۳) و در جایی دیگر با ذکر روایتی از امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، تقسیم‌بندی چهارگانه‌ای را مطرح می‌نماید که عبارتند از: نفس نامیه نباتیه، نفس حسیه حیوانیه، نفس ناطقه قدسیه و نفس کلیه الهیه (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۴: ۳۸۷).

نمودار شماره ۳. مراتب نفس

بانو امین بر این باور است که انسان، مجموعه عالم وجود است و جامع تمامی مراتب و دارای تمامی نشئات وجود (امین اصفهانی، ۱۳۹۷c: ۴۰). بر انسان ضروری است خود را بشناسد و از خودشناسی - «من عرف نفسه فقد عرف ربه» - خدا را بشناسد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۰: ۹۴).

در دیدگاه ایشان (۱۳۹۴، ج ۱: ۳۱۶) نفس از آغاز خلقت تا نهایت حیات دنیوی‌اش،

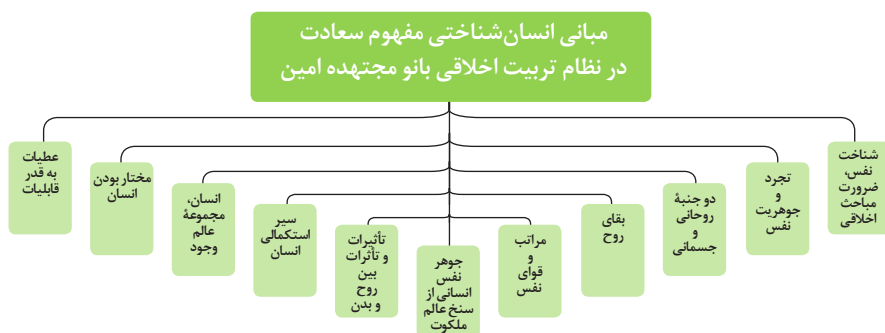
مراحل تکامل خود را به صورت فعلیتی بعد فعلیتی و کمالی فوق کمالی، طی می نماید. بنابراین، در حرکت استکمالی معنوی و نیل به سعادت، خط سیر انسان به سوی تقرب خداوند است فلذا انسان مورد نظر بانو امین که در مرتبه علم و عمل کامل گردید و دارای صفات حمیده و ملکات فاضله گردید، قرب به حق تعالی پیدا می نماید (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ا: ۷۹).

در اندیشه بانو امین، گرچه اصالت با روح است، در عین حال ایشان به تأثیر و تأثراتی بین روح و بدن نیز قائل است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۵: ۳۱۴). فلذا در توجه توأماً به تقویت و کمال بُعد روحانی و جسمانی، این قاعده جاری و ساری است که انسان مایل به طرف افراط و تفریط نباشد و فائز گردیدن به سعادت، منوط به توجه و تقویت قوای روحانی و جسمانی است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۱۳۲).

در نگرش بانو امین، دنیا جای مهلت است و سنت الهی بر این جاری گردیده است که انسان، خیر و شر را تمیز داده و مختار به انتخاب مسیرش باشد زیرا که ایمان اجباری، هرگز سعادت و فضیلت آور نخواهد بود (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۹: ۲۳۳).

ایشان معتقد است که خداوند به صفت رحمانیت و فیاضیت، از هیچ ممکنه از ممکنات منع فیض ننموده و هر یک را بر مبنای قاعده «العطیات بقدر القابلیات» و در خور استعداد و به قدری که حکمت اقتضا نموده، از نعمت های غیرمتناهی خود برخوردار گردانیده است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۳: ۱۹).

بنابراین در نگاه بانو امین، انسان مجموعه ای است از روح افلاکی و تن خاکی که به اعتبار پیکر مادی اش، خواهان ماندگاری و جاودانگی در دنیا است و به اعتبار نفس روحانی اش، در تمنای رسیدن به سرای دیگری است. با عنایت به این که در دیدگاه ایشان، حرکت جوهری در حقیقت زمینه تکامل و سعادت نفس را فراهم می کند، سیر استکمالی انسان بر اساس مراتب نفس و در پرتو حرکت جوهری نفس صورت می پذیرد و روح پس از سیر استکمالی معنوی، باید به اصل خود بازگردد، از عالم مادی فراتر رفته و به قرب حق تعالی برسد و در جایگاه نیکوکاران و سعادتمندان، سکنی گزیند. بدین منظور، بر انسان است که قوای عقلانی اش بر دیگر قوای نفس او غلبه یابد و تعادل بین قوا برقرار گردد فلذا در صورت محقق شدن چنین تعادلی، رفتارهایی که از انسان صادر می شود، در سطح عقلانی و در نتیجه اخلاقی خواهد بود.

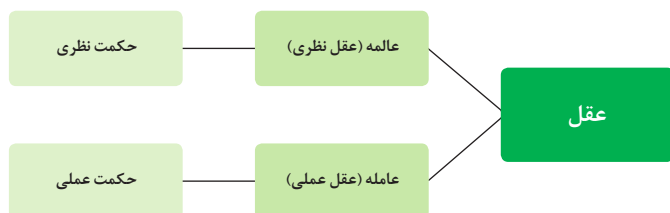

نمودار شماره ۴. مبانی انسان‌شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین

۳. مبانی معرفت‌شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین

در نگرش بانو امین، این «عقل» است که در طریق سعادت، برای انسان راه باز می‌کند و به عبودیت و بندگی حق وامی‌دارد (امین اصفهانی، ۱۳۹۷: ۳۳). ایشان بر این عقیده است که محتویات فکر انسان هر اندازه که عالی‌تر گردد، آن فکر کامل‌تر و عالی‌تر خواهد شد؛ صاحبان عقل و فکر، هرچه کمال معرفتی بیشتری کسب نمایند، در مراتب یقین، به درجه والاتری نائل می‌گردند (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۲: ۱۱۰).

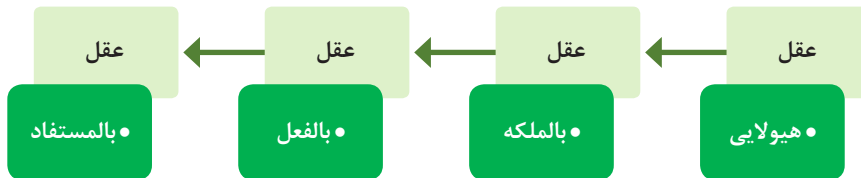
در اندیشه بانو امین (۱۳۹۴، ج ۱: ۲۴۷) قوه عاقله خود دارای دو بخش نظری و عملی است؛ از بُعد نظری عقل تحت عنوان قوه عالیه نیز یاد می‌شود و بُعد عملی آن، تحت عنوان قوه عامله. در دیدگاه ایشان، عقل نظری با التفات به معقولات، در پی کسب شناخت نسبت به ادراک کلیات و حقیقت موجودات است و عقل عملی در پی تمییز بین خوب و بد در راستای تنظیم امور زندگانی.

نمودار شماره ۵. حکمت نظری و حکمت عملی

در نگرش بانو امین (۱۳۹۴، ج ۱۲: ۴۱۱) برای عقل نظری، مراتبی چهارگانه از حیث قابلیت و فعلیت متصور است به گونه‌ای که هریک از این مراتب، به جهت کمال، در رده‌ای

بالتر از مرتبه ماقبل خود و همچنین پایین تر از مرتبه مابعدش است؛ مراتب عقل انسانی در مقام صعود عبارتند از عقل هیولایی (همان قوه و استعدادی است که در اوائل خلقت، خداوند متعال در بشر قرار داده که قابل استكمال است)، عقل بالملکه (که پس از تحصیل مقداری از کمالات، نصیب وی گردیده)، عقل بالفعل (و آن وقتی است که بالفعل کمالاتی در وی موجود گردد مانند ملکه اجتهاد و استنباط احکام یا علوم دیگر یا صفات حمیده همچون ملکه حکمت، شجاعت، عفت، عدالت که از این علوم و ملکات، تعبیر به قوه قدسیه نیز می نمایند) و عقل مستفاد (و آن وقتی تحقق پذیرد که عقل انسانی کاملاً مرتبط گردد به عقول کلیه و از آنجا اخذ علوم و معارف نماید).

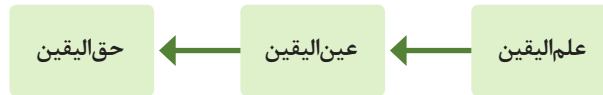
نمودار شماره ۶. مراتب عقل نظری

یکی از مسائل مورد بحث در فلسفه، مراحل ادراک است که تحت عنوان مراحل سه گانه ادراک یعنی احساس، تخیل و تعقل بدان اشاره شده است؛ درحقیقت به سه مرتبه اصلی حس، خیال و عقل بازمی گردد و متناسب با عوالم سه گانه ناسوت (عالم جسم و طبیعت)، ملکوت (عالم تجرّد مثالی یا مثال) و جبروت (عالم تجرّد محض یا عالم عقل) است و به همین ترتیب، تقسیم علوم به تقسیم عوالم پیوند زده شده و ارتباطی ژرف، میان هستی شناسی و معرفت شناسی دیده می شود. در این زمینه، بانوامین (۱۳۹۴، ج ۱۳: ۱۷۱) معتقد است ابتدا اشیا به حواس ما در می آیند، سپس در عالم خیال نقش می بندند و پس از آن، در مرتبه عقل منفعل که متحد با عقل فعال است در می آیند، آن هنگام کلیات را ادراک می نماییم.

نمودار شماره ۷. مراتب ادراک

بانو امین، «یقین» را در لغت به‌معنای اعتقاد جازم مطابق واقع می‌داند و در عرف متشرعه، یقین را حالتی تلقی می‌نماید در نفس، که از آن، آثار خارجی ظهور و بروز نماید و برای آن، سه مرتبه علم‌الیقین، عین‌الیقین و حق‌الیقین را برمی‌شمرد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۵: ۳۴۱).

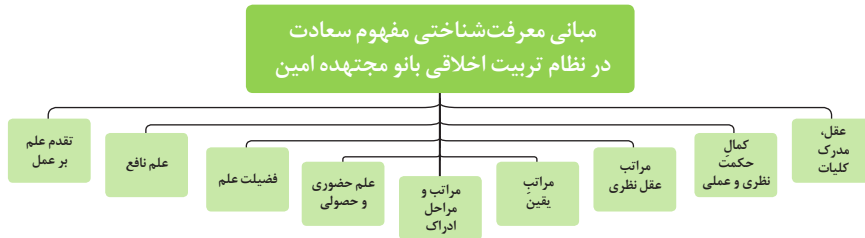

نمودار شماره ۸. مراتب سه‌گانه یقین

به‌طور کلی بانو امین (۱۳۹۴، ج ۲: ۱۵۹) معتقد به انشعاب علم به دو شاخه علم حضوری و علم حصولی است به گونه‌ای که در اولی، عین واقعیت معلوم نزد عالم حاضر است (آن‌چنان که علم نفس به ذات خود این‌گونه است) و در دومی، واقعیت معلوم نزد عالم حاضر نیست بلکه تنها مفهوم و تصویری از معلوم نزد عالم حاضر است (آن‌چنان که علم نفس به موجودات خارجی مانند آسمان، درخت و انسان‌های دیگر این‌گونه است). بانو امین بر این باور است که ترقی و سعادت بشر منوط به دانش است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۹: ۲۹۵) و شرافت علم نیز به شرافت موضوع و فایده آن است (همان: ۳۱۵). مقصود اصلی، شناسایی واجب تعالی و صفات و افعال او است فلذا هر علمی که مقدمه علم توحید باشد و راه انسان را به مبدأ خود و نیل به سعادت حقیقی نزدیک گرداند، آن مطلوب خواهد بود و اگر غیر از این باشد ارزش واقعی نخواهد داشت (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۱: ۱۹۶).

بنابراین، در نگرش بانو امین، امتیاز انسان بر تمام موجودات، به قوه ادراک اوست. ارزشمندی هر علمی نیز بسته به ارزشمندی معلوم آن است، هر اندازه که معلوم، شریف‌تر و پرفایده‌تر باشد، علم به آن نیز شریف‌تر خواهد بود. عالم حقیقی و دانشمند واقعی در نگاه ایشان، کسی است که در قلبش نوری پدید گردد که او را به طریق سعادت و حیات جاودانه رهبری نماید. بانو امین با مقدم دانستن مقام علم بر مقام عمل بر این عقیده است که علم و معرفت، مقدمه عمل است و بر انسان لازم است که در مقام علم، از مبدأ آغاز نموده و مراتب موجودات را از مجردات که عبارت از عقول و نفوس و ملائکه مقربین است، و همچنین مراتب پایین‌تر را نیز به مرتبه و منزلت خود بشناسد و آن‌ها را به فصول ممیزه از یکدیگر تمییز دهد تا آنکه به منتهی درجه طبیعت برسد؛ و پس از آنکه در مقام

علم، کامل گردید، در مقام عمل برآید؛ بر این اساس، حکمت نظری برخواسته از عقل نظری، مقدمه حکمت عملی و پایه و اساس آن است.

نمودار شماره ۹. مبانی معرفت‌شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

۴. مبانی ارزش‌شناختی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

بانو امین در جایگاه یک فیلسوف فضیلت‌گرای اخلاقی، نظریه اخلاقی‌اش را با بحث از سعادت آغاز می‌کند. ایشان راهکار رسیدن به سعادت را متخلق شدن به اخلاق الهی و به‌دست آوردن رضای الهی دانسته است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۲: ۴۳۷). بر این اساس، شرافت و فضیلت را منحصر به نعمت‌های جسمانی نمی‌بیند بلکه بر این عقیده است که سعادت حقیقی انسان، در قرب و جوار احدیت و ارتباط به مقام روحانیین تحقق می‌پذیرد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۰: ۲۷). در اندیشه ایشان، سعادت و معرفت به خداوند مراتبی دارد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۳: ۸۸). ایشان سعادتمندترین مردم را کسی می‌داند که دارای فکر بزرگ و ضمیر روشن باشد (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ا: ۱۷۲).

بانو امین بر این باور است که ارزش‌سنجی بر مبنای عقل و شرع است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۶۶). به بیانی دیگر، در پیروی فرمان عقل و شرع و از مراعات آن دو است که عقل عملی به کمال می‌رسد فلذا از اهمّ وظایف انسان این است که با نفس سرکش خود مجاهده نماید و لجام آن را به‌دست عقل و شرع بسپارد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۲۱۵).

نمودار شماره ۱۰. معیار ارزش‌ها

چهار ویژگی ممتاز عفت، شجاعت، حکمت و عدالت درواقع ارزش‌هایی بنیادین و موافق با سعادت حقیقی انسان هستند؛ در این زمینه، بانو امین (۱۳۹۴، ج ۲: ۱۰۹) بر این باور است که تکمیل عقل عملی در تهذیب اخلاق و اعتدال یافتن بین قوا و به کار انداختن قوه و مشاعر انسانی است که ملکات چهارگانه عفت، حکمت، عدالت و شجاعت را موجب می‌گردد و این حکمت عملی است.

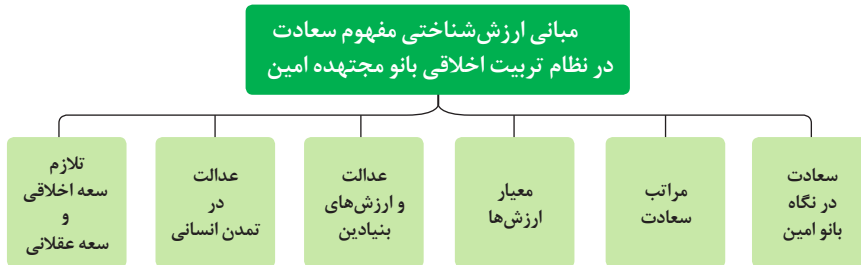
نمودار شماره ۱۱. عدالت و ارزش‌های بنیادین

ایشان معتقد است جامع بین صفات نیکو از شجاعت که از کمال قوه غضبیه پدید می‌گردد و عفت که ناشی از کمال قوه شهویه است و حکمت که از کمال قوه فکریه ناشی می‌گردد هر گاه تمام اینها با هم جمع گردید، واجد آن را به اصطلاح علمای اخلاق، عادل گویند و کسی که دارای ملکه عدالت گردید، محبوب حق تعالی می‌گردد (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۲: ۲۶۸).

همان‌طور که در نگاه هستی‌شناسانه بانو امین اشاره شد، عالم طبیعت روی یک قاعده مضبوطی قرار گرفته و علیت و معلولیت بین اجزاء عالم جریان دارد، لکن تمام اجزای آن تحت یک علیت حقیقی و یک عامل واقعی مسخر هستند بنابراین در عالم، هر مافوقی مسلط شده بر آنچه تحت او واقع گردیده است؛ عالم تمدن انسانی نیز همین‌گونه است که باید تحت عامل واقعی و مربی حقیقی، فساد آن، تبدیل به صلاح گردد فلذا افراد مفسد آن، اگر سالم نشوند، تدریجاً بدنه اجتماع را زائل خواهند نمود. از نگاه ایشان، قانون محمدی (ص)، برای جامعه‌ای که راه سعادت و فضیلت را می‌جوید، قانونی عادلانه است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۴۰۷).

در دیدگاه بانو امین، کمال انسانی در قوت عقل نظری و عقل عملی است؛ همان‌طوری که کمال عقل نظری در کسب علم و معرفت به حق تعالی و رسیدن به مرتبه عین‌الیقین و حق‌الیقین است، کمال عقل عملی نیز در تحصیل ملکه تقوا است (امین اصفهانی، ۱۳۹۴، ج ۱۳: ۸۸).

می‌توان اذعان نمود که در نگاه بانو امین، اصل دین و حقیقت ایمان و فضیلت تقوا روی اصل درجات معرفت و مراتب یقین استوار می‌گردد و مؤمنین در مرتبه علم و یقین، تفاوت بسیاری با یکدیگر دارند و در این میان، می‌توان اذعان نمود که تهذیب اخلاق و اعمال نیکو نیز در جای خود، تحصیل درجه عالی معرفت و یقین را هموار می‌کند. بنابراین سعادت در نگرش ایشان، از سنخ ادراک است که به تناسب حقیقی‌تر بودن ادراکات، سعادت نیز حقیقی‌تر خواهد بود. همچنین براساس مبانی فلسفی بانو امین، نظیر حرکت جوهری نفس و مبتنی بودن اخلاق بر عقلانیت، می‌توان به این نتیجه دست یافت که در نظریه اخلاقی ایشان، عقل و اخلاق ملازم با یکدیگر هستند در نتیجه سعه عقلانی و سعه اخلاقی انسان به موازات یکدیگر در حرکت خواهند بود و سیر حرکت انسان در راستای دستیابی به سعادت حقیقی، منوط به تهذیب اخلاق، و تهذیب اخلاق منوط به تطهیر قوه فکریه است و رسیدن به چنین سعادت حقیقی، نقطه اوج انسان در سیر تکاملی او محسوب می‌شود.

نمودار شماره ۱۲. مبانی ارزش‌شناختی مفهوم سعادت
در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

۵. چارچوب نظری مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین چگونه است؟

با عنایت به این که در تمامی جوامع بشری، وضعیت نابهنجار اخلاقی از اهمّ معضلات و مشکلات بشری است، می‌توان اذعان نمود که ساحت تربیت اخلاقی مقدم بر سایر ساحت‌ها، بلکه زیربنای آن‌ها است و در رساندن انسان به اعتدال، نقشی بی‌بدیل دارد و این اعتدال، خود نیز موجب می‌شود که سایر ساحت‌های تربیت به تناسب رشد نموده و پرورش یابند؛ آن‌گونه که بایسته و شایسته است. در این میان، نیل به سعادت حقیقی

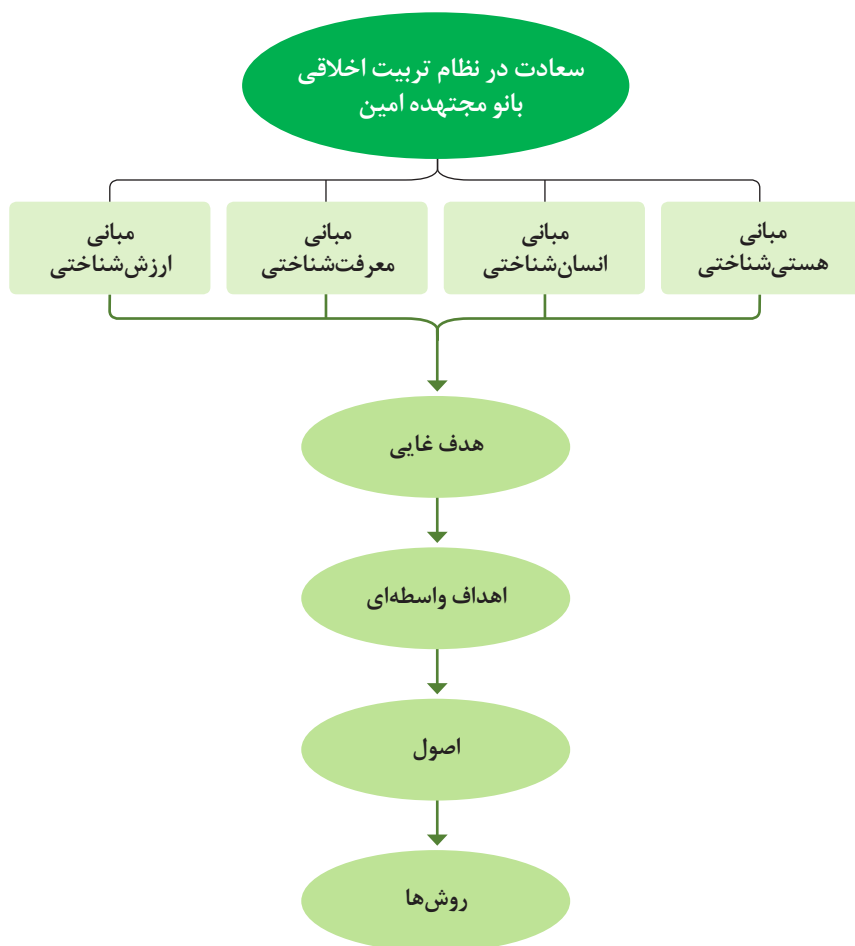
نیز در گرو تربیت اخلاقی است فلذا بر انسان ضروری است که در تهذیب اخلاق، جدیت نموده و مسامحه ننماید و پیوسته در طریق سعادت، ثابت‌قدم و شایق و مایل به آن باشد. به دیگر سخن، شیوه سعادت‌مندی این است که انسان در تمامی امور زندگانی، به روش عقلایی و فضیلت‌مندانه رفتار نماید و از آنچه اختیار آن را در کف وی نهاده‌اند، افضل و به‌ترینش را انتخاب کند (امین اصفهانی، ۱۳۹۷ب: ۲۳۸).

با توجه به هدف اصلی پژوهش حاضر که «تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین به منظور تدوین چارچوب نظری و دلالت‌های تربیتی آن» است، مقدمتاً به مفهوم سعادت، اخلاق، تربیت اخلاقی اشاره شده و مروری بر پیشینه‌های پیرامون موضوع پژوهش، مدنظر قرار گرفته است. با عنایت به اهمیت پیشینه‌های داخلی و خارجی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در ارتباط با موضوع پژوهش انجام شده بود، می‌توان اذعان نمود که اثری مستقل و از نقطه نظر فلسفه تعلیم و تربیت که مبتنی بر دلالت‌های تربیتی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین و با تکیه بر مبانی فلسفی در اندیشه ایشان باشد انجام نشده فلذا انجام چنین پژوهشی در نوع خود می‌تواند برخوردار از وجه نوآورانه باشد. همچنین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین مورد بحث قرار گرفته است؛ به این ترتیب که نقطه نظرات خداشناسانه و هستی‌شناسانه در دستگاه فکری - فلسفی بانو امین (همچون وحدت شخصیه وجود، وحدت و کثرت در عالم هستی، خداوند علت موجد و علت مبقیه، مراتب عالم در قوس نزول و قوس صعود، قائم بودن هر دانی با مافوق خود، محبت در عالم هستی و حاکمیت اعتدال بر عالم) تبیین شده است سپس نگاه انسان‌شناختی ایشان (پیرامون ضرورت شناخت نفس در مباحث اخلاقی، دو جنبه روحانی و جسمانی انسان، بقای روح، جوهریت و تجرد نفس، از سنخ عالم ملکوت بودن جوهر نفس انسانی، مراتب و قوای نفس، تأثیر و تأثرات بین روح و بدن، سیر استکمالی انسان، مختار بودن انسان و قاعده عطیات به قدر قابلیت) مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است. آنگاه نقطه نظرات بانو امین ذیل معرفت‌شناسی (اعم از جایگاه عقل، عقل مدرک کلیات، حکمت نظری و عملی، مراتب عقل نظری، مراتب و مراحل ادراک، مراتب یقین، علم حضوری و علم حصولی، فضیلت علم و علم نافع و مقدم بودن مقام علم بر عمل) مورد توجه قرار گرفته و سرانجام نظریه اخلاقی ایشان ذیل مبانی ارزش شناختی مورد تأکیدش

(غایت سعادت حقیقی، مراتب سعادت، معیار ارزش‌ها، عدالت و ارزش‌های بنیادین، عدالت در تمدن انسانی و تلازم سعه اخلاقی و سعه عقلانی) تبیین شده است. به‌طور کلی، ایشان در جایگاه یک فیلسوف فضیلت‌گرای اخلاقی، نظریه اخلاقی‌اش را با بحث از سعادت آغاز نموده و سعادت حقیقی را در گرو تهذیب اخلاق و ترقی و صعود انسان در مدارج و مراتب حکمت، معنا نموده است که حدّ یقف ندارد و سعادت‌مند حقیقی را کسی می‌داند که سعادت وی در معرض زوال و فنا و تغییر و تبدیل نباشد فلذا در نظریه اخلاقی بانو امین، عقل و اخلاق ملازم با یکدیگر هستند در نتیجه، سعه عقلانی و سعه اخلاقی انسان به موازات یکدیگر در حرکت خواهند بود و سیر حرکت انسان در راستای دستیابی به سعادت حقیقی، منوط به تهذیب اخلاق، و تهذیب اخلاق نیز منوط به تطهیر قوه فکریه است.

نمودار شماره ۱۳. چارچوب نظری مستخرج از مبانی فلسفی مفهوم سعادت
در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

نمودار شماره ۱۴. سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

۶. دلالت‌های تربیتی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین

کدامند؟

در پژوهش حاضر، دلالت‌های تربیتی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین در چهار سطح هدف غایی، اهداف واسطه‌ای، اصول و روش‌ها از مبانی فلسفی منظومه فکری ایشان، استنباط و احصاء شده است. بر این اساس، یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که هدف غایی سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین، توحیدی شدن و حبّ و قرب به خداوند در سایه کسب رضایت خداوند و تسلیم درمقابل امر و نهی الهی است.

ایشان در راستای نیل به هدف غایی مذکور، محبت نسبت به مخلوقات خداوند در پرتو حبّ به خدا، خودشناسی، تعادل روحی، خردورزی در پرتو نگاه الهی‌اندیشانه، اعتدال‌گرایی و تحقق عدالت و تحقق جامعه سالم و صالح را به عنوان هدف‌های واسطه‌ای معرفی نموده است.

در این زمینه، اصول تربیت در جایگاه قواعدی نظری که معیار و راهنمای عمل ذیل موضوع این پژوهش هستند و می‌توان از منظومه فکری فلسفی و کلام ایشان بدان دست یافت عبارتند از: اصل غایت‌مندی، اصل وحدت‌گرایی ضمن پذیرش کثرت، اصل ذو مراتب بودن طریق سعادت، اصل پویایی و کمال‌پذیری، اصل تقدم اراده الهی بر اراده خود، اصل تأکید بر محبت و مدارا و شرح صدر، اصل تقویت محبت و الفت معنوی با معصومین(ع)، اصل اعتدال و انسجام در عین وجود اضداد، اصل اصالت نفس در مقابل بدن، اصل جاودانگی اعمال، اصل توجه به جایگاه والا و کرامت‌متربی، اصل توجه به مراتب نیازهای متربی و همه‌جانبه‌گرایی، اصل مهار غرایز طبیعی، اصل خودشناسی و درون‌نگری، اصل تدریج و پیوستگی اعتلای مؤلفه‌های اخلاقی در متربی، اصل تأثیرگذاری نفس و بدن بر یکدیگر، اصل توجه به آزادی و انتخاب فردی و مسئولیت، اصل اعتلای سعه وجودی با تقویت مؤلفه‌های اخلاق ورزی در نفس، اصل اعتلای قوه عقلانی و تعمیق معرفت، اصل اعتلای حکمت نظری و حکمت عملی، اصل توجه به سطح رشد شناختی متربی، اصل مرحله‌ای بودن جریان تعلیم و تعلّم، اصل حرکت از ظن و گمان به اطمینان و یقین، اصل ذو مراتب بودن معرفت به حقایق، اصل آموزش، اصل ارزشمندی علم و تقویت روحیه علمی، اصل الهی‌اندیشی در همه زمینه‌های دانش، اصل توازن میان استدلال و عمل اخلاقی، اصل اکتسابی بودن سعادت، اصل خودسازی و خودنظارتی با معیار عقل و شرع، اصل کمال عدالت در ارزش‌های بنیادین، اصل اعتلای جوّ اخلاقی در جامعه، اصل نیازمندی جامعه به قوانینی با خاستگاه الهیاتی و اصل تلازم تزکیه نفس و تطهیر فکر در راستای رسیدن به سعادت حقیقی.

همچنین روش‌های مبتنی بر حبّ و محبت، تکریم شخصیت متربی، ایجاد تعادل در قوای نفس، تدریج و پیوستگی، روش‌های عقلی، روش‌های مبتنی بر تقویت ایمان و تقوا و پارسایی، مداومت بر عمل، خودنظارتی در پرتو عقل و شرع و سالم‌سازی محیط تربیتی نیز مورد توجه ایشان است که در جدول شماره یک مشخص شده است.

جدول شماره ۱. دلالت‌های تربیتی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهد امین

مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی	هدف غایی سعادت در نظام تربیت اخلاقی	اهداف واسطه‌ای سعادت در نظام تربیت اخلاقی	اصول تربیتی سعادت در نظام تربیت اخلاقی	روش‌های تربیتی سعادت در نظام تربیت اخلاقی
مبانی هستی‌شناختی	توحیدی شدن و حبّ و قرب به خداوند در سایه کسب رضایت خداوند	محبت نسبت به مخلوقات خداوند در پرتو حبّ به خداوند اعتدال‌گرایی	- اصل غایت‌مندی - اصل وحدت‌گرایی ضمن پذیرش کثرت - اصل ذومراتب بودن طریق سعادت - اصل پویایی و کمال‌پذیری - اصل تقدم اراده الهی بر اراده خود - اصل تأکید بر محبت، مدارا و شرح صدر - اصل تقویت محبت و الفت معنوی با معصومین (ع) - اصل اعتدال و انسجام در عین وجود اضداد - اصل اصالت نفس در مقابل بدن - اصل جاودانگی اعمال - اصل توجه به جایگاه والا و کرامت‌متربی - اصل توجه به مراتب نیازهای متربی و همه‌جانبه‌گرایی	- روش‌های مبتنی بر حبّ و محبت - تکریم شخصیت متربی - ایجاد تعادل در قوای نفس - تدریج و پیوستگی
		خودشناسی تعادل روحی	- اصل مهار غرایز طبیعی - اصل خودشناسی و درون‌نگری - اصل تدریج و پیوستگی اعتلای مؤلفه‌های اخلاقی در متربی - اصل تأثیرگذاری نفس و بدن بر یکدیگر - اصل توجه به آزادی، انتخاب فردی و مسئولیت	- روش‌های مبتنی بر تقویت ایمان، تقوا و پارسایی - مداومت بر عمل
		خردورزی در پرتو نگاه الهی‌اندیشانه	- اصل اعتلای سعه وجودی با تقویت مؤلفه‌های اخلاقی‌ورزی در نفس - اصل اعتلای قوه عقلانی و تعمیق معرفت - اصل اعتلای حکمت نظری و حکمت عملی - اصل توجه به سطح رشد شناختی متربی - اصل مرحله‌ای بودن جریان تعلیم و تعلّم - اصل حرکت از ظن و گمان به اطمینان و یقین - اصل ذو مراتب بودن معرفت به حقایق - اصل آموزش - اصل ارزشمندی علم و تقویت روحیه علمی - اصل الهی‌اندیشی در همه زمینه‌های دانش - اصل توازن میان استدلال و عمل اخلاقی - اصل اکتسابی بودن سعادت - اصل خودسازی و خودنظارتی با معیار عقل و شرع - اصل کمال عدالت در ارزش‌های بنیادین - اصل اعتلای جوّ اخلاقی در جامعه - اصل نیازمندی جامعه به قوانینی با خاستگاه الهیاتی - اصل تلازم تزکیه نفس و تطهیر فکر	- خودنظارتی در پرتو عقل و شرع - سالم‌سازی محیط تربیتی
مبانی معرفت‌شناختی				
مبانی ارزش‌شناختی		تحقق عدالت تحقق جامعه‌سالم و صالح		

بحث و نتیجه گیری

چنان که پیش از این گفته شد، هدف از انجام این پژوهش تبیین مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین به منظور تدوین چارچوب نظری و دلالت‌های تربیتی آن است فلذا این پژوهش در حوزه مطالعات فلسفی و پژوهش‌های کیفی است که در آن، از روش‌های تحلیل اسنادی، تحلیل مفهومی و استنتاج استفاده شده است. یافته‌های ناظر بر سؤال اول پژوهش، حاکی از این بود که از منظر خداشناسی و هستی‌شناسی، بانو امین قائل به وحدت وجود است و با پذیرش وحدت و کثرت در هستی، کثرت را تجلیات خداوند دانسته و بر این باور است که انسان در مقام قرب به خداوند، هرچه ببیند در حقیقت آثار و جلوه و اشعه نوری از خداوند است. همچنین در نگاه ایشان، مجموعه نظام هستی چونان دایره‌ای به تصویر کشیده شده است که نقطه آغازین و نقطه پایانی آن یکی است که همانا خداوند متعال است و در این میان، محبت نیز به مثابه جاذبه‌ای روحانی است که اساس خلقت بر آن استوار گردیده و محب و محبوب را با هم مرتبط می‌گرداند. بانو امین، محبت را فرع معرفت می‌داند همچنین بر این عقیده است که اسباب شفاعت و سعادت نیز همان پیوند محبت با اولیاء الهی است. نکته دیگری که در آراء هستی‌شناسانه بانو امین به چشم می‌خورد، حاکمیت اعتدال بر کل عالم هستی و محوریت آن است آن‌چنان که عالم هستی علیرغم وجود اضداد، بر پایه اعتدال و قاعده مضبوطی استوار شده و منسجم گشته است. این نتایج با نتایج پژوهش انصاری و محسنی‌پور (۱۳۹۷) در زمینه اهمیت عنصر محبت و لزوم استفاده از مسائل انگیزشی و عاطفی در تربیت اخلاقی به‌ویژه به مثابه یکی از فرصت‌های تربیت اخلاقی در نظام آموزشگاهی همسو است. یافته‌های ناظر بر سؤال دوم پژوهش، حاکی از این بود که برطبق نگرش بانو امین، انسان دارای دو جنبه روحانی و جسمانی است؛ جسم مادی با خصوصیت تغییر و دگرگونی و از بین رفتن، و روح افلاکی با خصوصیت ثبات و بقاء؛ بدیهی است. همچنین ایشان معتقد است با عنایت به این که شالوده انسان و حقیقت بشری از روح و جسم ترکیب شده و در آخرت نیز، انسان با روح و جسد محشور می‌گردد فلذا فائز گردیدن به سعادت، منوط به تقویت توأماً قوای روحانی و جسمانی است. در نگرش بانو امین، نفس دارای چند قوه است و در عین وحدت، دارای مراتب متعددی است و سیر استکمالی انسان نیز براساس مراتب نفس و در پرتو حرکت جوهری نفس صورت می‌پذیرد. میان

این نتایج با نتایج پژوهش منانی و پناهی‌آزاد (۱۳۹۹) ذیل مبحث بقاء روح و به تبع آن، جاودانگی انسان و اعمال وی، شاهد همسویی و هماهنگی هستیم و پژوهش حاضر نیز بر این مهم تأکید نموده است که بانو امین، با محال دانستن خصوصیت فساد و از بین رفتن در باب روح، معتقد است روح پس از موت باقی خواهد ماند. بنابراین اگرچه اجزاء بدن، علی‌الدوام در معرض فساد است و ساعتی به یک حال باقی نمی‌ماند، روح انسانی که از آن تعبیر به «من» می‌شود، در همه حال باقی است؛ در دادگاه عدل الهی نیز جزا مطابق عمل انجام خواهد شد چراکه درجات، ناشی از اعمال است و چون مردم در عمل تفاوت بسیار دارند، این است که در درجات و در انتخاب طریق سعادت یا شقاوت نیز تفاوت بسیاری خواهند داشت.

یافته‌های ناظر بر سؤال سوم پژوهش حاکی از این بود که در دیدگاه معرفت‌شناختی بانو امین، این «عقل» است که در طریق سعادت، برای انسان راه باز می‌کند و به عبودیت و بندگی حق وامی‌دارد؛ عقل مدرک کلیات است و محتویات فکر انسان هر اندازه که عالی‌تر گردد، آن فکر کامل‌تر و عالی‌تر خواهد شد. ایشان، قوه عاقله را دارای دو بخش نظری و عملی می‌داند و از آن دو، تحت عنوان قوه عالمه و قوه عامله نیز یاد نموده است و معتقد است عقل نظری در مقام صعود دارای مراتبی است؛ ادراک و یقین نیز ذو مراتب اند. به بیانی روشن‌تر، در دیدگاه بانو امین، تقسیم علوم به تقسیم عوالم پیوند زده شده و ارتباطی ژرف میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی دیده می‌شود آن‌چنان که این نکته را به‌وضوح در تقسیم‌بندی مراحل ادراک نیز می‌بینیم (مراحل سه‌گانه ادراک یعنی احساس، تخیل و تعقل درحقیقت به سه مرتبه اصلی حس، خیال و عقل بازمی‌گردد و متناسب با عوالم سه‌گانه ناسوت، ملکوت و جبروت است). همچنین ایشان، مقدمه ترقی و سعادت انسان را منوط به دانش دانسته و معتقد است ارزشمندی هر علمی بسته به میزان ارزشمندی معلوم آن است، هر اندازه که معلوم، شریف‌تر و پرفایده‌تر باشد، علم به آن نیز شریف‌تر خواهد بود. سرانجام همان‌طور که روشن شد، بانو امین مقام علم را بر مقام عمل مقدم دانسته بر این عقیده است که علم و معرفت مقدمه عمل است؛ بر این اساس، حکمت نظری برخواسته از عقل نظری، مقدمه حکمت عملی و پایه و اساس آن است. این نتایج با نتایج پژوهش (Chazan, 2022) پیرامون ضرورت داشتن بررسی علمی تربیت اخلاقی و چیرستی و چرایی آن، تَوَافُق در بُعد نظر و عمل در قرن حاضر و در راستای

انعکاس مدقانه واقعیت‌ها، چالش‌ها و پاسخ‌های نوینی در این زمینه همسو است. همچنین با نتایج پژوهش (Tang & Wang, 2021) در زمینه لزوم ارتقاء و توسعه سطح تربیت اخلاقی مدارس به گونه‌ای که تَوَاقُفْ بُعد علمی و نظری و بُعد عملی تربیت اخلاقی بهبود یابد همسو است.

یافته‌های ناظر بر سؤال چهارم پژوهش در باب نقطه نظرات ارزش‌شناختی ایشان، حاکی از این بود که بانو امین، شرافت و فضیلت را منحصر به نعمت‌های جسمانی نمی‌بیند بلکه بر این عقیده است که سعادت حقیقی انسان، در قُرب و جوار احدیت و ارتباط به مقام روحانین تحقق می‌پذیرد. در اندیشه ایشان، سعادت و معرفت به خداوند، ذو مراتب است به دیگر سخن، بانو امین مراتب سعادت را علاوه بر حرکت استکمالی جوهری نفس، براساس مراتب عقل نظری نیز لحاظ نموده و بر این باور است که مقصود از مقربین کسانی هستند که در مرتبه تقوا به منتهی درجه سعادت و کمال نائل شده‌اند. ایشان ارزش‌سنجی را بر مبنای عقل و شرع دانسته به گونه‌ای که عقل هماهنگ با شرع باشد؛ همچنین، تکمیل عقل عملی را در تهذیب اخلاق و اعتدال یافتن بین قوا و به کار انداختن قوه و مشاعر انسانی دانسته است که ملکات چهارگانه عفت، حکمت، عدالت و شجاعت را موجب می‌گردد. به‌طور کلی، در نظریه اخلاقی بانو امین، عقل و اخلاق ملازم با یکدیگر هستند در نتیجه، سعه عقلانی و سعه اخلاقی انسان به موازات یکدیگر در حرکت خواهند بود و سیر حرکت انسان در راستای دستیابی به سعادت حقیقی، منوط به تهذیب اخلاق، و تهذیب اخلاق نیز منوط به تطهیر قوه فکریه است. این نتایج با نتایج پژوهش کوشی و همکاران (۱۳۹۹) در این مهم که به‌طور کلی اخلاق به دامنه وسیعی از امور ارزشی مرتبط است و اگر انسان بخواهد به تعادل روحی دست یابد، ضروری است به مراعات اخلاق و تربیت اخلاقی اهتمام ورزد همسو است. بانو امین نیز بر این نکته تأکید دارد که کسی که به اعمال نیک و سجیه نیکو مزین گردد و برنامه روزانه‌اش را بر مدار اخلاق‌ورزی تنظیم نماید، قلب و سریره وی جلوه‌گاه حضرت احدیت می‌گردد و به طمأنینه روحی نیز نایل می‌شود. همچنین با نتایج پژوهش (Thompson, 2021) در زمینه لزوم توجه جدی به تربیت اخلاقی در راستای تحقق عدالت اجتماعی در تمدن انسانی همسو و هماهنگ است.

یافته‌های ناظر بر سؤال‌های پنجم و ششم پژوهش حاکی از این بود که ابتدا مجموعه

مبانی فلسفی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین، به صورت یک چارچوب نظری ترسیم شد سپس دلالت‌های تربیتی آن نیز در چهار سطح هدف غایی، اهداف واسطه‌ای، اصول و روش‌ها، استنباط و احصاء شد. به‌طور کلی این یافته‌ها حکایت از آن دارد که هدف غایی سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو امین، توحیدی شدن و حبّ و قرب به خداوند در سایه کسب رضایت خداوند و تسلیم شدن در مقابل امر و نهی الهی است. مطابق دیدگاه ایشان، در راستای نیل به هدف غایی مذکور، محبت نسبت به مخلوقات خداوند در پرتو حبّ به خدا، خودشناسی، تعادل روحی، خردورزی در پرتو نگاه الهی‌اندیشانه، اعتدال‌گرایی و تحقق عدالت و تحقق جامعه سالم و صالح به‌عنوان اهداف واسطه‌ای حائز اهمیت هستند. همچنین در این زمینه، اصول تربیتی منتج از منظومه فکری فلسفی بانو امین در راستای رسیدن به سعادت عبارتند از: اصل غایت‌مندی، اصل وحدت‌گرایی ضمن پذیرش کثرت، اصل ذو مراتب بودن طریق سعادت، اصل پویایی و کمال‌پذیری، اصل تقدم اراده الهی بر اراده خود، اصل تأکید بر محبت و مدارا و شرح صدر، اصل تقویت محبت و الفت معنوی با معصومین (ع)، اصل اعتدال و انسجام در عین وجود اضداد، اصل اصالت نفس در مقابل بدن، اصل جاودانگی اعمال، اصل توجه به جایگاه والا و کرامت‌متربی، اصل توجه به مراتب نیازهای متربی و همه‌جانبه‌گرایی، اصل مهار‌گریز طبیعی، اصل خودشناسی و درون‌نگری، اصل تدریج و پیوستگی در اعتلای مؤلفه‌های اخلاقی در متربی، اصل تأثیرگذاری نفس و بدن بر یکدیگر، اصل توجه به آزادی و انتخاب فردی و مسئولیت، اصل اعتلای سعه وجودی با تقویت مؤلفه‌های اخلاق‌ورزی در نفس، اصل اعتلای قوه عقلانی و تعمیق معرفت، اصل اعتلای حکمت نظری و حکمت عملی، اصل توجه به سطح رشد شناختی متربی، اصل مرحله‌ای بودن جریان تعلیم و تعلّم، اصل حرکت از ظن و گمان به اطمینان و یقین، اصل ذو مراتب بودن معرفت به حقایق، اصل آموزش، اصل ارزشمندی علم و تقویت روحیه علمی، اصل الهی‌اندیشی در همه زمینه‌های دانش، اصل توازن میان استدلال و عمل اخلاقی، اصل اکتسابی بودن سعادت، اصل خودسازی و خودنظارتی با معیار عقل و شرع، اصل کمال عدالت در ارزش‌های بنیادین، اصل اعتلای جوّ اخلاقی در جامعه، اصل نیازمندی جامعه به قوانینی با خاستگاه الهیاتی و اصل تلازم تزکیه نفس و تطهیر فکر در راستای نیل به سعادت حقیقی. همچنین روش‌های مبتنی بر حبّ و محبت، تکریم شخصیت متربی، ایجاد تعادل در قوای نفس،

تدریج و پیوستگی، روش‌های تعقلی، روش‌های مبتنی بر تقویت ایمان و تقوا و پارسایی، مداومت بر عمل، خودنظارتی در پرتو عقل و شرع و سالم‌سازی محیط تربیتی نیز مورد توجه ایشان است. این نتایج با نتایج پژوهش عطار و همکاران (۱۴۰۰) در زمینه لزوم توجه بیشتر به شاخص‌های خودسازی، خودشناسی و انتخاب آگاهانه در تربیت اخلاقی همسو است. همچنین با نتایج پژوهش یادگاری و همکاران (۱۳۹۸) در زمینه ضرورت توجه به اقدامی مؤثر و همه‌جانبه در راستای ارتقاء سطح تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و کاهش رفتارهای ناهنجار همسو و هماهنگ است. علاوه بر این، میان نتایج پژوهش حاضر با نتایج پژوهش (Cam, 2020) پیرامون توجه جدی به تدوین یک چارچوب منسجم تربیت اخلاقی در راستای ارائه راه‌حلی مقتضی در مواجهه با انواع چالش‌های اخلاقی که امروزه معلمان در مدارس با آن‌ها مواجه هستند همسو است. نتیجه ناهماهنگ و ناهمسوئی در این پژوهش با پژوهش‌های انجام شده، به‌دست نیامده است. در ادامه، با عنایت به آنچه در این پژوهش گذشت، پیشنهادهایی برای سایر مطالعات پژوهشی مرتبط ارائه شده است:

- الف) پیشنهاد پژوهشی:** در راستای توسعه موضوع این پژوهش، جایگاه هریک از دلالت‌های تربیتی مفهوم سعادت در نظام تربیت اخلاقی بانو مجتهده امین، در سطح سیاست‌گذاری‌های تعلیمی تربیتی، اسناد بالادستی مرتبط و... بررسی و تبیین شود و در عرصه مطالعات تطبیقی نیز مورد توجه قرار گیرد.
- ب) پیشنهاد کاربردی:** اصول و روش‌های تربیتی برگرفته از اندیشه بانو مجتهده امین، در سطح برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی‌های تعلیمی تربیتی، تقویت سازوکارهای حاکم بر تعاملات مربی-متربی در کنار غنابخشی به محتوای تربیتی و... در راستای رسیدن به زیستنی سعادتمندانه، متألهانه و بر مدار اخلاق در سطح فردی و اجتماعی مورد توجه و بحث و بررسی قرار گیرد.

تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله از جناب آقای دکتر ایمانی، جناب آقای دکتر بهشتی، جناب آقای دکتر رهنما و جناب آقای دکتر میرزامحمدی که محقق را در انجام این پژوهش یاری نمودند، تشکر و قدردانی می‌گردد.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۷). *اخلاق و راه سعادت*. قم: جامعه الزهراء عليها السلام، چاپ اول.
 امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۷). *b*). روش خوشبختی و توصیه به خواهران/ایمانی. قم: جامعه الزهراء عليها السلام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۷). *c*). معاد یا آخرین سیر بشر. قم: جامعه الزهراء عليها السلام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۲. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۵. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۷. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۸. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۹. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۰. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۱. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۲. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۳. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۴. قم: اکرام، چاپ اول.

امین اصفهانی، سیده نصرت‌بیگم. (۱۳۹۴). *مخزن‌العرفان* جلد ۱۵. قم: اکرام، چاپ اول.

انصاری، مریم؛ محسنی پور، محمدصادق. (۱۳۹۷). بررسی دیدگاه دبیران دوره متوسطه پیرامون فرصت‌ها و تهدیدهای تربیت اخلاقی در نظام آموزشی. *مسائل کاربردی در تعلیم و تربیت اسلامی*. ۳(۱): ۳۰-۷.
 باقری، خسرو. (۱۳۹۰). رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، چاپ اول.

بهشتی، سعید. (۱۳۹۰). کاوش‌هایی در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر مبنای شماری از دیدگاه‌های معرفت‌شناختی صدرالمتألهین. *اندیشه نوین دینی*. ۷(۲۶): ۱۶۴-۱۴۳.

خسروپناه، عبدالحسین. (۱۶ بهمن ۱۳۹۲). نسبت عقل و عرفان در اندیشه بانو مجتهده امین. مشهد: سومین کنگره بین‌المللی بزرگداشت بانو امین. کتاب ایران. ایبنا، کد خبر ۱۹۳۴۳۱.

<https://www.ibena.ir>

دهقانی، مرضیه؛ امین خندقی، مقصود؛ جعفری ثانی، حسین؛ نوغانی، محسن. (۱۳۹۰). واکاوی الگوی مفهومی در حوزه برنامه درسی. *پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت*. ۱(۱): ۱۲۶-۹۹.

رجالی، اعظم. (۱۳۹۳). *اخلاق و عرفان دو شاخصه مهم بانو مجتهده امین*. ایبنا. کد خبر ۱۴۴۳۴۶.

<https://www.imna.ir>

عطار، شیماء؛ ناطقی، فائزه؛ عرفانی، نصراله. (۱۴۰۰). بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*. ۲(۲): ۸۷-۱۰۸.

غریبی، جلال؛ گلستانی، سیدهاشم؛ جعفری، سید ابراهیم. (۱۳۹۳). مبانی ارزش‌شناسی تعلیم و تربیت چندفرهنگی. *تدریس پژوهی*. ۲(۱): ۸۵-۹۵.

- فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۰). تربیت در نهج البلاغه. تهران: آبیژ، چاپ اول.
- فقیهی، سیداحمد. (۱۳۹۳). روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول.
- کریم‌پور، سکینه. (۳۰ خرداد ۱۳۹۷). اخلاق اسلامی در آراء و آثار و اندیشه‌های بانوی ایرانی. مقاله ارائه شده در کنفرانس ملی دستاوردهای نوین جهان در تعلیم و تربیت در خوی. ۱۳-۱.
- کوشی، زهرا؛ موسی‌پور، نعمت‌الله؛ آرمند، محمد؛ محبی، علی. (۱۳۹۹). طراحی و اعتبارسنجی الگوی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۵(۳): ۱۵۴-۱۲۷.
- مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۰). تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- مجدفر، فاطمه. (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی عمومی. تهران: شعاع، چاپ اول.
- منانی، فرشته و پناهی‌آزاد، حسن. (۱۳۹۹). نسبت جاودانگی انسان و عمل اخلاقی از دیدگاه بانو مجتهده امین. پژوهش‌نامه اخلاق. ۱۳(۴۹): ۶۸-۵۱.
- نراقی، ملا احمد. (۱۳۹۴). جامعه‌السعادات جلد ۱. ترجمه: کریم فیضی. قم: قائم‌آل علی، چاپ اول.
- یادگاری، مطهره؛ صالحی، کیوان؛ سجادی، نرگس سادات. (۱۳۹۸). ارائه نظریه داده بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۴(۲): ۱۸۶-۱۴۷.

REFERENCES

- Cam Philip. (2020). *Teaching Ethics in Schools: A new approach to moral education*. ACER Press.
- Chazan Barry. (2022). *What Is "Moral Education"? Principles and Pedagogies in Jewish Education*. https://doi.org/10.1007/978-3-030-83925-3_4
- Tang H, Wang Y (2021). *Moral Education Curriculum Reform for China's Elementary and Middle Schools in the Twenty-First Century: Past Progress and Future Prospects*. ECNU Review of Education.; 4 (4): 727-742. doi:10.1177/2096531120923416
- Thompson Winston C. (2021). *Probing moral education and pursuing social justice: Review of Nucci, L. & Ilten-Gee, R. Moral education for social justice*. Journal of Moral Education. <https://doi.org/10.1080/03057240.2021.1992218>